

DEĞİŞİM SÜRECİNDE TÜRK AİLE YAPISI VE DİN*
PARADİGMATİK ANLAM VE İŞLEV FARKLILAŞMASI

TURKISH FAMILY AND RELIGION IN THE PROCESS OF SOCIAL CHANGE

**В ПРОЦЕССЕ ИЗМЕНЕНИЯ СТРОЕНИЕ ТУРЕЦКОЙ СЕМЬИ И
ПАРАДИГМАТИЧЕСКИЙ СМЫСЛ РЕЛИГИИ И ДИФФЕРЕНЦИРОВАНИЕ
ФУНКЦИЙ**

Doç. Dr. Celaleddin ÇELİK**

ÖZET

Bu makalede aile sorunu sosyolojinin kuramsal yaklaşımlarında ele alınarak, Türk aile yapısının sosyokültürel temelleri ortaya konmuştur. Toplumsal değişim sürecinde Türk ailesinin yapısal özelliklerinde ortaya çıkan farklılaşmalar üzerinde durulmuştur. Özellikle aile içi ilişkilerde tutum ve davranış değişimleri tespit edilmiş, dini hayattaki yansımaları vurgulanmıştır. Modernleşme sürecinde aile kurumu en çok aile içi ilişkiler bakımından etkilenmiştir. Aile içi ilişkilerde dinin toplumsal etkisi zayıflarken, bireysel algı ve yorumların konusu olmaya başladığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Aile, Modernleşme, Sekülerleşme, Dini Hayat, Din Sosyolojisi

ABSTRACT

In this article it was handled the family problems in the frame of theoretical approaches of sociology and it was set fort the socio-cultural basis of Turkish family structures. It was emphasized on the differentiation on the Turkish family structures in the process of social change. Especially, it was identified the attitudes and behaviours in the family relation, and highlighted their reflection on daily religious life. In the process of modernisation, institution of family was affected in terms of family interrelationship. It was seen that while the social influence of religion on family interrelationship was weakened, the religion has become the matter of individual perception and interpretation.

Key Words: Family, Modernization, Secularization, Religious Life, Sociology of Religion

РЕЗЮМЕ

В этой статье будет рассмотрен вопрос семьи со стороны теоретической социологии, и поставлено социально-культурное основание строения Турецкой семьи.

* Bu yazı, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin 8-9 Ekim 2009'da düzenlediği "Uluslararası Günümüz Türkiye'sinde İslam Sempozyumu" nda sunulan bildiriden hareketle geliştirilmiştir.

** Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi-Kayseri/TÜRKİYE

В процессе изменения мы останавливались на появлении отличительных свойств в особенностях строения Турецкой семьи. Особенно было выявлена линия поведения и обращения во взаимоотношение внутри семьи, сделано ударение на отражении в религиозной жизни. В процессе модернизирования на семью наибольшую степень воздействия оказало взаимоотношение внутри семьи. Во взаимоотношениях семьи тогда как социальное влияние религии ослабевало, замечалось что это становилось индивидуальным восприятием и темой толкований.

Ключевые Слова: Семья, Модернизирование, Секуляризация, Религиозная Жизнь, Религиозная Социология

Giriş: Sosyolojik Bir Kategori Olarak Aile

Modernleşme olgusu sosyokültürel hayatın bütün kurumlarında olduğu gibi, aile yapısına da etkide bulunmuş, ailenin geleneksel yapısı, rolü ve işlevleri değişmiştir. Paradigmatik bir değişimin yaşandığı bu süreçte en fazla etkilenen kurum, kültürün temel değer ve normlarının ilk olarak aktarıldığı ve bireyin kişilik ve kimlik kodlarının şekillendiği bir sosyalleşme dünyası olan aile olmuştur.

Dinî hayatın merkezi olarak aile, toplumun dinî hayatındaki gelişmelerin de kaynağını teşkil eder. Geleneksel toplumda dinsel fenomenlerin aktarıma ve içselleştirilme mekânı olan ailenin, modern toplumda değişen yapısal özellikleriyle birlikte bu işlevinde de bir farklılaşma ortaya çıkmıştır. Bu makalede Türk ailesinde dinî hayatın modernleşme sürecindeki uğradığı dönüşümün sosyolojik göstergelerine işaret edilecektir. Böylece, Türk aile yapısında nasıl bir dindarlık yaşandığı, benimsenen din anlayış ve pratiklerine göre aile tipolojisi, aile yapısı ile dindarlık arasındaki etkileşimin yönü ve yoğunluğu meselesi üzerinde durulacaktır. Makalede Türk ailesinin dinî hayatını resmetmeye yönelik değerlendirmeler, konuyla ilişkili çalışmalardan elde edilen bulgular, nitel gözlem verileriyle birlikte tartışılacaktır.

Aile toplumsal sistemin en önemli yapısal unsuru olup, sistemin genel karakteristiklerini yansıtmaya ve kendisini oluşturan bireylere bunu aktarma işlevine sahiptir. Bir sosyal kurum olarak aile, tarihsel ve toplumsal süreçlerin gelişimine bağlı olarak değişmiştir. Nitekim aile ile ilgili *geniş, ataerkil ve anaerkil aile* gibi tipolojik ayrımlar, tarihsel gelişim içinde toplumların yapısına göre farklılaşan aile pozisyonlarını tanımlamak için üretilmiş kavramlardır. Hatta öyle ki geleneksel toplum-modern toplum ayrışması en çok aile yapısında görülen değişimlerle tanımlanmakta, kavramlaştırılmaktadır. Teorik açıklamaların belirttiği üzere modern toplumun ortaya çıkışını hazırlayan sanayileşme, kentleşme ve sekülerleşme süreçlerinde toplumsal kurumların yapısında meydana gelen değişimle birlikte toplumun temelini oluşturan ailenin de yapısı, öğeleri ve işlevleri tamamen farklılaşmıştır.

Temel toplumsal birim olan ailenin hem yapısını hem de onda meydana gelen değişimi açıklamak için farklı kuramsal yönelimler devreye girmiştir. Bu bağlamda teorik bakımdan ailenin *işlevselci, çatışmacı ve sembolik etkileşimci* kuramlarda farklı değerlendirmelere konu olduğunu görürüz. Aileyi toplum açısından temel bir kurum olarak gören işlevselci kuram, toplumun düzenliliği ve devamı açısından diğer kurumların tam olarak karşılayamadığı fonksiyonların aile tarafından üstlenmesini önemsemmiştir. Çatışma kuramcıları ise aile içi eşitsizlik ilişkilerine ve özellikle kadının erkek egemen bir yapıdaki zayıflatılmış konumuna odaklanırlar. Aile içindeki ilişkilerin sürekli olarak değişen yönüne dikkat çeken ve bundan dolayı da ailenin yeniden tanımlanması gerektiğini savunanlar ise konuya sembolik etkileşimci kuram açısından yaklaşmaktadırlar (Özkalp, 2000, 144-149).

Sosyolojik kuramlar aile olgusunu kendi perspektiflerinde ele alırken bir bakıma her bir yaklaşımın toplumsal ve tarihsel motiflerini de göstermektedir. Örneğin toplumsal bütünleşme ihtiyacı yükselen dönem ve toplumlar için aile temel olarak bütünleşme fonksiyonuyla önem kazanmaktadır. Dolayısıyla ailenin yapısındaki değişimi açıklama biçimi, kuramsal bakış açılarının hipotez ve iddialarını göz önünde tutmayı gerektirmektedir. Bu sebeple ailede meydana gelen değişimi açıklarken, onun *bütünleşme, aile içi eşitsizliğin derinleşmesi ya da aile içi ilişkilerin değişmesi* şeklinde ortaya çıkan sorunlarının bağlantıları bilinçli bir şekilde ifade edilmelidir.

Sosyolojik bakımdan yapılan aile tasnifleri ise genellikle sosyokültürel çevreye bağlı olarak ortaya konmaktadır. Ancak bu aile sınıflandırmalarını belli dönemlere hasretmenin de zorluğu ortadadır. Nitekim bu bağlamda çekirdek ailenin sanayileşmeye bir cevap olarak, önceki geniş aile sisteminin yerini almak üzere doğduğu varsayımı eleştirilmektedir. Ancak işlevsel bakımdan çekirdek ailenin modern dönemin ihtiyaçlarına göre geniş akraba gruplarından bağımsız bireyci bir kişiliğin oluşumuna uygun yapısı dikkat çekmektedir (Marshall, 1999: 8, 113). Aile yapısının modern dönemde fonksiyonları değişmiş, geleneksel aile ile modern aile arasındaki dönüşüm çoğu zaman yapısal anlamda geniş aile-çekirdek aile ayrımlarıyla ifade edilmiştir. Değişmenin hızında ve yönünde farklılıklar olmakla birlikte, bütün dünyada çekirdek ailenin yaygınlaşması, geniş aile sistemlerinin çözülmesi yönünde bir hareket gözlemlenmektedir. Bu geçişin temelinde sanayi toplumunun talepleriyle birlikte modern kültürün yayılması gibi etmenler yatmaktadır. Ayrıca aile yapısına dahil olan, *eşin özgürce seçilmesi, kadın haklarının artışı, akraba evliliklerinin azalması ve çocuk haklarının genişletilmesi* yönünde de değişimler söz konusudur (Giddens, 1991: 151).

Modern öncesi toplumda aile kurumu çok farklı fonksiyonları yerine getirmekteydi. Modernleşme sürecinde ailenin kuruluşundan aile içi ilişkilerin şekillenmesine, karı-koca ve çocukların rollerinden, aile içi kararların belirlenmesine, sorumluluk anlayış ve algılamalarına kadar pek çok hususta köklü değişimler ortaya çıkmıştır. Törelerin, örf adet ve geleneklerin belirlendiği aile yapısı bu süreçte ister istemez zihniyet ve kültürel değişimin, artan bireycilik ve rasyonalizmin etkisiyle bir sarsıntı geçirmiştir. Geleneksel ailedeki eski yerleşik işbölümü ve roller sistemi ortadan kaybolmaya başlamış, yerine kadının erkekle eşitlenmeye, erkeğin ise ev işlerinde ve çocukların yetişmesinde sorumluluk almaya çalıştığı bir anlayış ikame olmuştur. Böylece modernleşme sürecinde aile içi roller sisteminde değişimler ortaya çıkmış, ailenin dini, sosyal ve kültürel işlevleri yapısal bir farklılaşmaya uğramıştır.

Din ve Aile Sorunlarının Sosyolojik Önemi

Aile kurumu hem toplum hem de onun bilimi olan sosyoloji için özel bir öneme sahiptir. Bu önem toplumun kültür kalıplarının, değer, norm ve davranış sistemlerinin aktarıldığı bir ortam olmasından kaynaklanır. Yetişmekte olan çocuklar açısından aile içgüdüsel güvensizliğin aşıldığı ve sosyokültürel doğumun gerçekleştiği bir yuvadır. Ailenin başka bir kurum tarafından telafi ve temin edilmesi zor olan psikososyal işlevleri, onun yapısında yer alan dini nosyonla bağlantılıdır. Nitekim tarihsel gelişimi içinde ailenin dinî unsurlarla karışık hatta bazen özdeş hale gelerek biçimlendiği görülür. Bilinmektedir ki bir çocuğun doğumu birçok toplumda dinî ayinlerin eşlik ettiği bir toplumsal doğumla tamamlanır. Dinî ritüeller sayesinde çocuk toplumla bütünleşme imkânı bulur. Kız ve erkek çocukların cinsiyet kimliklerini edinmeleri, evlilik ve yeni bir aile yuvası kurmaları ve hatta ölümün yeniden bütünleşme aracı kılınması aile ortamında sağlanmaktadır (Kehrer 1998, 90-92).

Son yıllarda din ve aile ilişkisi üzerine din sosyolojisi literatüründe önemli bir gelişme sağlandığı söylenebilir. Batı'da aile ve dinsellik konusunda yapılan çalışmalar geçmişte daha çok mezhepler arasındaki farklılaşmalar, karma evlilikler gibi konularla sınırlıyken, son

dönemlerde aile içi ilişkilerin çeşitli boyutlarını yansıtan bireylerin cinsel kimliği, evlilik yaşı ve doğurganlık, çocuk yetiştirme ve cinsiyet rolleri gibi hususlar etrafında yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Batıda din sosyolojisi çalışmaları bu bakımdan özellikle protestan ve katolik ailelerde farklı dindarlık eğilimleri ve görünümelerini tespitiye yönelik olmuştur. Bu çalışmalar din faktörünün aile yapısı ve aile içi ilişkilerde ne düzeyde etkili ve belirleyici olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Nitekim araştırmalar dindarlığın düzeyine ve boyutuna göre inançların, “erken evlenme”, “evlilikteki mutluluk”, “dinî pratiklere katılım”, “çocuk yetiştirme”, “aile içi şiddet”, “çatışma ve boşanma”, “evliliği sürdürme” gibi konularda yüksek belirleyici gücünü ortaya koymuştur. Farklı inanç grupları arasındaki evliliklerin aile içi yaşama, dinsel aidiyetin doğurganlığa ve doğumla ilgili inançlara etkileri üzerinde durulmuştur. Neticede dinî inanç ve bağlılıkların özellikle ailede cinsiyet rollerinin oluşturulması ve yerleştirilmesi bakımından merkezi önemi vurgulanmıştır. Ev işlerinde cinsiyet ayrımı, ataerkil cinsiyet rollerinin pekiştirilmesi, kadının ev dışında çalışıp çalışmaması dinsel algılama temelinde yön değiştiren tutumlar olarak belirlenmiştir (Sherkat ve Ellison, 2004: 235-238).

Türk din sosyolojisinde de aile eksenli pek çok çalışma yapılmıştır. Ancak esasen aile temel kültürel bir kurum olduğu için dinî hayatı incelemeye dönük araştırmalarda aile ve onun dinî boyutu göz ardı edilmemektedir. Bu çerçevede dinî sosyalleşme, dinî inanç, pratik ve bilgilerin aktarılmasına ilişkin sorunların önemli bir kısmı aile ile ilişkilidir. Dindarlık eğilimleri, dinî bağlılığın şiddeti ve dinî pratiklere katılım aile ortamının belirlediği değişkenler olarak dikkati çekmektedir. Kişiler kendi dindarlıklarının referansını öncelikle aile büyüklerine dayandırmakta, kadın özellikle çocuğun sosyalleşmesinde birincil etkiye sahip olduğu için, dinî bilginin aktarılmasındaki etkisinden kaynaklanan bir dindarlığı üstlenmektedir. Ancak ailede dinî hayatın da sosyokültürel değişim süreçlerinden etkilenmesi kaçınılmazdır. Modernleşme olgusu ailenin geleneksel roller ve ilişkiler sistemini ve kültürel kodlarını etkileyen bir değişim sürecidir. Her ne kadar “aile ocağı” bir tampon mekanizma olarak sosyal süreçlerin sarsıntı ve zorluklarına karşı sığınılan ve destek bulunan bir istikrar arayışını simgelese de, süreç içinde o da bazı normatif değişimlere uğramakta ve kendini adapte etmektedir. Aile sosyokültürel değişimin kurumsal boyuttaki nesnesidir.

Modernleşme, Sekülerleşme Sürecinde Türk Ailesi

Türk ailesi kültür temelleri bakımından belli bir tarih ve gelenek çizgisine sahiptir. Bu yüzdendir ki Türk grup kimliğinin bütün özellikleri, tarihsel gelişimi içinde Türk ailesinin çağlar boyunca taşıyageldiği değerler ve normlar sisteminden beslenmektedir. Türk aile yapısının zihniyet ve değerler planındaki resmi, değişim süreçlerine rağmen tarihsel birikimin izlerini taşımaktadır. Bu resimde; geleneksel aile kültürümüzde ailenin yetki ve sorumluluklarıyla donatılan babanın yüksek statüsüne karşılık itaatkârlık ve uysallık gibi özelliklerin beklendiği “kadın” belli ölçüde bu yetkiden pay almakta, cinsiyet ayrımı bakımından ise erkek çocuğu kız çocuğundan değerli bir konuma sahip olmaktadır. Dinî meşrulaştırmalarla güçlendirilen geleneksel algı ve kabuller sistemi bir yönüyle geleneksel aile yapısının istikrarlı gelişimini sağlamış, diğer yönüyle de değişimlere karşı direnç kaynağını oluşturmuştur. İslam öncesi Türk toplum hayatının toprağa bağlı olmayan göçebe karakterine özgü aile yapısı ve aile içi ilişkileri, yerleşik hayata geçişi zorlayan İslami dönemde farklılaşmış, örneğin kadın bu süreçte hane içi etkinliğe yönelmiştir. Aileyi meydana getiren bireylerin hak ve karşılıklı yükümlülükleri dinî güdülere dayalı bir hiyerarşik görev dağılımına göre şekillenmiştir. Esasen İslam öncesi dönemde de bulunduğu anlaşılan, kadın ve çocukları aile otoritesini elinde bulunduranlara karşı itaate yönlendiren gelenek, İslam kültürü içinde güçlendirilmiştir (Doğan 2001: 19-27).

Tarihsel ve kültürel temelleri içinde ele alındığında Türk aile yapısının sosyolojik bakımdan tamamen kendine özgü kavramlarla açıklanabilecek özgün niteliklere sahip olduğu görülmektedir. Bu bakımdan sıklıkla yapılmaya çalışıldığı gibi onun *ataerkil* ya da *geleneksel geniş aile* gibi belli kavramlar altında tanımlanması güçtür ve aslında bu tür kavramsallaştırmalar onun özgül niteliklerini sınırlar. Esasen Türk toplumunda ailenin genel bir bakışla ataerkil olup olmadığı konusunda genel bir yargıya varmak ta güçtür. Örneğin yalnızca çocuklar söz konusu olduğunda toplumumuz aile yapısının anaerkil özellikler içerdiği görülür. Çocuklara ilişkin kararlarda her ne kadar son sözü baba söylerse de bu kararları etkileyen ve biçimlendiren daha çok annedir (Geçtan 2002: 137).

Aile olgusu Türk kültür ve din hayatında ocak kavramıyla ifade edilen bir anlayışla temellenmiş olup, esasen o Türk kültür hayatını fazlasıyla karakterize eden ana unsurlardan birisidir. Bu anlamda örf, adet ve geleneklerin yaşandığı ve kuşaklar boyu aktarıldığı ocak olan aile ortamı, Türk dayanışmacı kimliğinin de nüvesi olmuştur. Ocağın tütmesi ve ateşin sönmemesi, ailenin devamlılığı ve istikrarına duyulan özlemi simgelemiştir.

Türk ailesinin sosyokültürel yapısında evlilik tarzlarından aile içi ilişkilerin yerleşmesine kadar onu karakterize eden unsurların pek çoğunun İslam öncesi döneme kadar uzandığı söylenebilir. Özellikle düğün ve nişan gibi törenlerde İslam öncesi dönemden kalan adet ve geleneklerin izlerine rastlanmakla birlikte, geleneksel Türk aile tipolojisinin temel karakteristiklerini İslami dönemde edindiği açıktır. Özellikle Dede Korkut Hikâyeleri ve Manas Destanı gibi kaynaklarda geleneksel aile yapısını belirleyen unsurların izleri görülebilir (Tezcan 2000: 14-47). Türk tarihi ve mitolojisi ile ilgili veriler, çok az istisnalar dışında Türklere anaerkil bir dönem yaşandığını ve egzogamik bir topluluk olduklarını, ancak genelde pederşahî bir sosyal düzen kurduklarını göstermektedir. Türk ailesinde kadının göreceli olarak özgün ve özgür, sözü geçen konumu, öncelikle Türklerin çok uzun ve etkili bir anaerkil geçmişleri olmasına rağmen, özellikle göçebe kültürden gelmiş olmalarına bağlı olarak ortaya çıkmıştır (Göka 2006: 158, 161).

Türk aile yapısının toplumsal değişim süreçlerindeki durumunu inceleyen sosyolojik araştırmalar ise, değişen sosyal yapının özelliklerine göre onu *köy ailesi*, *şehir ailesi* ve *gecekondu ailesi* gibi kavramlarla ele almaktadır. Bu kavramlar altında Türk ailesinin sosyal çevreye göre farklılaşan formları çözümlene konusu yapılmıştır. Buna göre; *Köy ailesi*, kırsal hayatın özelliklerine cevap veren bir yapılanmaya sahip olmakla birlikte, evlilik kararının daha çok aile büyükleri tarafından verildiği, yakın akrabalar arası evliliğin yaygın olduğu, özellikle kızların erken yaşlarda evlendirildiği, kadınların kocalarına karşı eşit hak ve imkânlarla sahip olmadığı, imam nikahı ve yüksek doğum oranıyla karakterize edildiği bir aile tipidir. *Kent ailesi* ise, evlenmelerde ve eş seçiminde yakınların etkisinin kırıldığı, aile içi sosyalleştirme görevlerinin ve akrabalık ilişkilerinin azaldığı, aile üyelerinin birbirleri üzerinde denetimin zayıfladığı, evlenme yaşının yükseldiği, eşler arasında eşitlik ve istişarenin geliştiği, çocuk sayısının eşler tarafından planlandığı, boşanma oranların yükseldiği bir çekirdek aile tipidir. *Kasaba ailesi* Türk toplumunda kırsaldan büyük ama tam olarak şehir özelliği taşımayan yerleşim birimlerinde daha çok kırsal geleneksel özellikler taşıyan, bununla birlikte aile içi ilişkilerin büyük ölçüde geçiş ve çatışma temelinde geliştiği bir ailedir (Ozankaya 1991: 368-396). Bunlardan farklı olarak *gecekondu ailesi*, çarpık kentleşme sürecinin bir tampon mekanizması olarak, kentlerin çevresinde ortaya çıkan yerleşme biçiminin özgün aile tipidir. Ne köye ne de şehre aittir, ikisinden de özellikler taşıyan, ama daha çok şehrin varoşlarına özgü kültürel dünyanın bir yansımasıdır. Elbette bu aile tiplerini çoğaltmak mümkündür, ancak burada özellikle Türk toplum yapısında değişimin etkisini hissettirdiği dönemlerden itibaren yaygın olan aile tipleri göz önünde tutulduğunda yukarıdaki sınırlama uygun olacaktır.¹ Ancak bu kategorik değerlendirmenin

daha çok değişim süreciyle bağlantılı bir sosyolojik tasnif olması göz önünde tutularak, dinî anlayış, inançlar, pratikler ve değerler bakımından aile resminde farklı tonların ortaya çıkabileceği kabul edilmelidir.

Türk aile yapısında modernleşmenin etkileri Osmanlı'nın son dönemlerine kadar götürülebilir belki, ama çok yönlü reform ve değişiklikler Cumhuriyet'le birlikte gerçekleşmiştir. Türk ailesi Cumhuriyetin modernleşme projelerinde temel bir yapı taşı olarak düşünölmüş, özellikle medeni hukuk alanında yapılan inkılâp ve değişimler kadının erkeğin korumasına bağlı, toplum hayatının dışında tutulan, kapatılmış pozisyonunu tam tersine dönüştürmeye yönelik olmuş, bu anlamda aile içi ve dışı roller sistemini değiştirmek amaçlanmıştır. Bu çerçevede Türk Medeni Kanunu (4 Ekim 1926); kişilerin hak ve borçlarını, ailenin kuruluşunu, işleyişini ve sona ermesini, miras sorunlarını, mülkiyet ilişkilerini ve diğer hakları, kişilerin birbirleri ile olan ilişkilerini düzenleyen, büyük ölçüde aile yapısına dönük düzenlemeler ve kurallar bütünü olarak şekillenmiştir. Yeni aile hukuku ile Türk evlenme biçimlerinin Avrupa normlarına uyum sağlaması öngörölüyordu. Esasen Osmanlı toplum yapısındaki aile hukukunu tanzim eden hükümlerin de İslami anlamda gerçek bir kod oluşturmadığı, aile yapısının hukukî normlardan çok pratik ahlak tarafından şekillendiği anlaşılmaktadır (Vergin 1991: 313). Bu süreçte Türk aile yapısının daha çok nesnel alanda yani siyasî ve hukukî süreçlerle gerçekleştirilmeye çalışılan bir değişime konu olduğu görölmektedir.

Türk ailesinin kültürel kodlarındaki değişim, siyasal yenilik ve değişim projelerinden daha çok, sanayileşme, göç ve kentleşme gibi sosyoekonomik değişim süreçlerinden etkilenmiştir. Bu süreçte nüfusun kentlileşmesine bağlı olarak geleneklerde, örf ve adetlerde başlayan bir sarsıntılı değişmeden söz edilebilir. Sosyoekonomik ve kültürel dönüşüm projesi olarak modernite, ailenin normatif değişikliğinin nedenidir. Aile kentsel mekânın durumuna göre yapısal bir değişikliğe-küçölmeye uğramış, gecekondu bölgelerinde geleneksel ile modernin karışımı dayanışmacı bir aile tipi (geçiş) ortaya çıkmıştır.

Sosyoekonomik ve kültürel değişimlerin yaşandığı kentleşme sürecinde aile içi ilişkiler ve roller sistemi de değişmekte, mesela baba giderek çocuklarından soyutlanmakta çocukların babalarını yeterince tanıma imkânları azalmaktadır. Geleneksel aile yapısında kadın ve erkeğin aile içi ve dışı rolleri içselleştirildiğinde bir rol karmaşasına yol açmayacak şekilde ana hatlarıyla belirlenmiştir. Rol karmaşasının ortaya çıkmamasında büyük ölçüde kadın ve erkeklerin birbirini tamamlayıcı farklı dünyalar olarak görülmesi ve kabul edilmesi belirleyicidir. Toplumsal değişme süreci aslında geleneksel temellere sahip aile yapısında yeni ilişki ve etkileşim kalıplarını eklediği için gerilimli çelişkilerin yaşanmasına yol açmaktadır. Geleneksel aile yapısının üzerine eklenen yeni aile ilişkileri ve etkileri, aile bireylerinin yaşadıkları rol bocalamaları nedeniyle ciddi sosyopsikolojik sorunlara yol açmaktadır (Geçtan 2002: 138).

Bu süreçte evlilik biçimleri ve yöntemleri değişmektedir. Kitle iletişim araçlarının giderek aile içi ilişkileri, evliliğin yapısı ve evlenme biçimlerini etkilediği bilinmektedir. Medyanın sürekli ve yoğun biçimde farklı aile modellerini aktarması, geleneksel aile yapısının aile içi ilişkiler ve roller sisteminde hızlı değişme, geçiş ve çatışmalara yol açmaktadır. Bir yandan farklı kültürel kalıplar içerisindeki ailevi yapının çeşitliliği tektipleşmeye, belli rol ve davranış sistemi etrafında yapılanmaya gidilmekte, diğer yandan ailenin dinî boyutu, dinî sosyalleşmedeki etkinliği azalmaktadır. Aile giderek bu rolünü yerleşik dini kurumlara havale etmektedir. Çocuklar bu anlamda geçiş toplumlarına özgü bir dinî bilgi kaynağı karmaşasıyla karşı karşıyadır.

Geleneksel aile yapısının değişimi çok hızlı biçimde gerçekleştiği için bir denge problemi ortaya çıkmaktadır. Bu değişiklik aile üyelerinin kimi sorumluluklarını artırırken

(babaların çocuklarıyla ilgilenmek gibi), kimi durumlarda bir tedirginlik nedeni olabilmektedir (Geçtan 2002: 139). Medyatik evlilik programları, sanal arkadaşlık siteleri, evlilik siteleri, internet-chat evliliği gibi teknolojik yeniliklerle gündeme gelen yeni tür evlenme tarzı artık en geleneksel ve dindar çevrelerde bile karşılık bulan bir gelişmedir. Öte yandan genetik gelişmeler, yapay dölllenme ile çocuk sahibi olma, evlilik sözleşmesi, anlaşma ve hukukun öne çıktığı evlilikler, çocuk edinme, çocukların yetiştirilmesi, aile programlarının, haber programlarının, televizyon dizilerinin aile yapısını ve aile içi ilişkileri etkileyecek potansiyel ortaya koyması da dikkate değer bir gelişmedir. Özellikle Türk ailesinin en önemli eğlence aracı televizyon olduğu için, televizyon kanallarında geleneksel aile kodlarıyla çatışan, karmaşa yaratan sansasyonel yayınlar önemli etkilere yol açmaktadır. Bir yanda töre cinayetleri, kan davaları gibi şiddetle özdeşleşen bir boyutta, diğer yanda kültürel travma örnekleri sayılan çarpık ilişkilerde resmedilen aile yapısının, dini anlayış ve yaşayış bakımından da söz konusu travmadan nasibini aldığı anlaşılmaktadır.

Modernleşme olgusunun genel anlamda dinî ve geleneksel davranış biçimlerini değiştirdiği bir gerçektir. Modernleşme süreci dinle ilişkisi bakımından bir sekülerleşmeyi, yani dinin sosyal-kurumsal yapılardan bireysel özel alana çekilmesi, toplumsal boyuttaki etkinliğinden öznel alandaki yeni boyutlara taşınmasını da ifade eder. Dolayısıyla dinin kültür hayatı üzerindeki etkisinin de azaldığı bu süreç, aile gibi temel kültürel kurumda da önemli işlev değişikliklerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Geleneksel dünyadan farklı olarak toplumsal alanın ve kurumsal yapıların dinden bağımsız hale geldiği bu süreçte din geleneksel yapıdaki eski önemini kaybederek özel alana çekilmektedir (Meriç 2005, 33). Bu süreçte seküler algılama nesnel kurumsal boyuttan öznel boyuta taşınarak, giderek dinin bireysel ve öznel yorumları öne çıkmaktadır. Dinin işlevleri de değiştiği için, onun toplumsal hayata sunuluş biçiminden, dinî davranış ve tutumların içselleştirilmesine kadar pek çok boyutta değişiklikler ortaya çıkmaktadır. Aile yapısında meydana gelen değişimler de geleneksel ailedeki dinî hayatın kodlarında bazı farklılaşmalara yol açmıştır.

Dini hayatın ana unsurları aile ortamında biçimlenir. Ailenin geleneksel yapısında dinî norm ve değerler başka her şeyden daha çok belirleyicilik gücüne sahiptir. Ancak bu dinsel özellik toplumsal gelişmenin düzeylerine göre farklılaşmaktadır. Örneğin geleneksel toplum yapısında ailenin eski örnekleri tamamen dinsel bir mahiyete sahipken, dinsel boyut modern toplumda giderek silikleşmektedir. Oysa din, ailenin hem kendi içinde hem de toplumsal yapıyla ilişkisinde istikrarlı ilişkilerin, temel iletişim ve bütünleşmenin aracıdır. Ailenin dinsel boyutundaki gözlemlenen bu gerileme, gerek aile gerekse toplumsal sistem bakımından yeni değişikliklerle birlikte yeni denge ve sorunlar anlamına gelmektedir (Subaşı 2007: 511-523).

Türk Ailesi, Değişim Dinî Hayat ve Sekülerleşme

Modernleşme sürecinde değişimin en derin ve kalıcı etkilerinin görüldüğü kurum ailedir. Bu süreçte ailenin pek çok işlevi değişerek, aile yapısında köklü bir farklılaşma ortaya çıkmıştır. Her ne kadar ailenin temel işlevlerinde bir daralma söz konusu olsa da, bir kurum olarak ailenin öneminin azaldığından da söz etmek zordur (Kirman 2005: 201).

Ancak aile modernleşmeyi algılama ve yaşama biçimine göre bu etkilerin en aza indiği ve hatta reddedildiği bir ortamı da temsil edebilir. Bununla birlikte ailenin değişmeden kaynaklanan gerilimleri hafifletme ve yeni anlayış ve tutumları kendi kültürel kodlarında uyumlulaştırma işlevi dikkat çekicidir. Nitekim bu çerçevede modernleşmenin uyumsuz ve parçalı yapısı, Türk aile hayatında da kendini göstermiştir. Özellikle tüketim alışkanlıkları ve eşyanın kullanımı açısından bakıldığında yaşanan modernleşmenin parçalı ve biçimsel özellikleri dikkat çekmektedir. Bu anlamda örneğin özel alanların kullanımı konusunda geleneksel alışkanlıklar ile modern nesnelere arasında şekillenen parçalı bir estetiğin ortaya

çıkıldığı görülmektedir. Aile yuvası mekânsal anlamda, gösterişçi tüketimin göstergesi olarak şekillenmiş; ancak şekilci modernleşmeye karşın geleneksel algı ve pratikler anlam değiştirerek devam etmiştir (Göle 2008: 100). Tüketim nesnelere bakımından ifade edilmeye çalışılan geleneksellikten arınma eğilimi, gerçekte tam bir modernleşme anlayış ve yönelimini de içermiş görünmemektedir. Ancak modernleşme tüketim kültürü şeklinde aile yapısına etki etmektedir.

Türkiye’de sosyopolitik ve ekonomik yapısal değişimler, sosyokültürel hayatın geleneksel dinamiklerinde sarsıntılarla birlikte kültürel uyumsuzluklar ve çatışmalara yol açmış, bütün kurumsal yapı bundan etkilenmiştir. Bununla birlikte Türk kültür ve toplum hayatının bir alt sistemi olan ve gerçekte onu besleyen aile yapısı, hızlı sosyal değişimin sarsıcı ve yıkıcı etkilerine karşı bireyi koruma ve onu ayakta tutma refleksleriyle devreye girebilmektedir. Aile, değer ve normların olduğu gibi dindarlığın temel eğilim ve yönelimlerinin de edinildiği ana eksen durumundadır. Din sosyolojisinde yapılan çalışmalar ailede dinî hayatın boyutlarını göstermesi bakımından dikkate şayandır.

Din sosyolojisi çalışmalarında aile ve dindarlık ilişkisini ortaya koyan verilere göz atıldığında; yapılan araştırmalar göstermektedir ki, Türk toplumunda sekülerleşme ve rasyonelleşme eğilimlerine rağmen özellikle aile ve evlilik gibi alanlarda geleneksel değerler biçimsel bakımdan mevkiini ve önemini korumaktadır. Bu çerçevede, değişim sürecine bağlı olarak eş seçim tarzında farklılaşmalar gözlenmektedir; görücü usulün tamamen olmasa da önemli ölçüde terk edildiği, tanışarak eş seçme tarzının giderek yaygınlaştığı, görücü usul ile tanışarak evlenme arasında “yumuşatılmış görücü usul” denilen bir ara formun ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Evlilik öncesi görüşme ve cinsellik konusunda eğitim düzeyi artışına göre değişmekte, bununla birlikte gençler arasında bile evlenilecek adayla tanışıp görüşme büyük çoğunluk tarafından kabul görünürken, evlilik öncesi cinsel ilişki aynı oranlarda reddedilmektedir. Bu eğilim, Türk toplumunda evlilik öncesi ilişkiler konusunda geleneksel değerlerin formel düzeyde de olsa sürdürülmeye çalışıldığını göstermektedir. Gençlerin eş seçiminde dindarlığı çok fazla dikkate almaması, aile içi ilişkilerde erkek egemenliğinin azalmaya başlaması, kadının ekonomik ve sosyal hayata katılımının kadınlar lehine desteklenmesi, kadına dönük şiddetin onaylanmaması ve kadınların da erkekler gibi boşanma hakkına sahip olduğunu benimseme gibi tutum değişiklikleri ise dikkate değerdir (Kirman 2005: 203-257).

Toplumsal ve dinî değerlerin ilk aktarıldığı bir yer olan aile, klasik modernleşme teorilerinde sanayileşme ve şehirleşme sürecinde gelenekselden moderne dönüşümün en etkili olduğu kurumsal birim olarak tanımlanır. Bununla birlikte araştırmalar göstermektedir ki, aile geleneksel toplumda olduğu kadar şehirleşme sürecinde de özel hayatın önemli bir sığınağı olarak işlevini sürdürmektedir. Her ne kadar yapısal bazı değişikliklere uğrasa da, aile içi hayatta bazı geleneksel dinî simge, anlayış ve uygulamaların devam ettirilmeye çalışıldığı anlaşılmaktadır. Aile bu anlamda özellikle yapısal işlevselcilerin tanımladıkları gibi bir tampon mekanizma görevi görmüştür. Dindarlık bu mekanizmanın birleştirici ve kalıcı bir temel motifi olarak işlev görmüştür. Ancak bu dinî anlayış ve pratiklerin süreç içinde değişmiş olması gerçeğini önemsizleştirmez. Dindarlık şehirleşme sürecindeki insanların dayanışma ihtiyaçlarına cevap verirken kendisi de bu sürece özgü değişimler yaşamaktadır. Bu durumu tanımlayıcı veriler, dindarlığın hangi konularda değiştiğini de göstermektedir. Örneğin kırsal kökenli yeni kentliler arasında eşin dindar olmasına önem verme, eşin giyim-kuşamına karışma, evlilik öncesi ilişki, doğum kontrolü, misafirle karışık oturma ve kadınların sosyal ve ekonomik hayata katılma konularında geleneksel anlayışa yakın durdukları, ancak bu tutumların kentte kalış süresi, eğitim ve gelir düzeylerinin artışına bağlı olarak bireyci ve liberal bir yöne kaydığı gözlemlenmiştir (Çelik 2002, 266-284). Bir

başka deyişle yaşam ve kültür dünyası mekânsal anlamda değıştikçe, aile içi ilişkiler ve tutumlar da yeni muhit ve çevrenin dinamiklerini dikkate alacak tepkiler vermektedir. Ancak bu değışim geleneksel aile yapısının bütün olarak birden değışmesi ve modern çekirdek ailenin özelliklerini temellük etme anlamına gelmemekte, daha ziyade geleneksel form ve ilişkilerin kendi içinde evrilerek yenilenmesi ve sentezi biçiminde ortaya çıkabilmektedir. Bununla birlikte söz konusu tutum ve davranışların toplumun bütün kesimlerine ve dönemlerinde aynı düzeyde dönüşmediği belirtilmelidir.

Değışim sürecinde Türk ailesinin dinî hayatında tipolojik bir geçişi belirlemek bazı zorluklar taşımaktadır. Nitekim bir Karadeniz ilinde yapılan araştırma sonuçları bu anlamda fikir vericidir. Buna göre geleneksel ailede aile içi kararlarda kadınların da giderek söz sahibi olmaya başladığı, kız çocuklarının hem baba evinde hem de evlendikten sonra rahat ve huzurlu yaşamasına özen gösterildiği, ancak boşanma oranlarının çeşitli faktörlere bağlı olarak giderek arttığı, doğum kontrolünü dinen sakıncalı görmeme ve bakabilecek kadar çocuk sahibi olma tutumunun yaygın olduğu gibi tespitler özel bir anlam taşımaktadır (Akdoğan 2002, 161-175). Bu konuda değışik alanlarda elde edilen sonuçların birbirine yakınlığı dikkat çekmektedir. Her halükarda Anadolu şehirlerinde evlilik konusu büyük ölçüde anne-babanın ve diğer aile büyüklerinin etkili olduğu bir yapı olmaya devam etmektedir. “Başlık parası” gibi bazı örf ve adetlerin yöresel duruma göre farklılaşmayla birlikte şehirlerde kaybolmaya başlaması, şehirlerde yine birden fazla evlilik uygulamasının bölgesel nitelikli arızı bir durum olarak görülmesi, eşleri tarafından aldatılan bayanların kocalarına boşanma davası açmaları, dinî nikâh ihmal edilmemekle birlikte resmi nikâhsız evliliğin kalmaması, komşuluk ilişkilerinde dine bağlılığın dikkate alınması, ailelerarası ilişkilerde düğün, cenaze, taziye gibi konularda yardımlaşma ve dayanışmanın üst düzeylere çıkması (Akdoğan 2004: 232-254) gibi bulguların öne çıkarttığı bir yaygın aile tipi söz konusudur.

Geleneksel topluluklarda aile yaşamının tümü dinin etkisinde şekillenmekte iken bu durum modern toplumlarda da belli ölçüde devam etmektedir. Modern toplum yapısı ve modernleşme sürecinde bireysel ve sosyal kimliğin, hayatın anlamının kendi içinde sürmeye devam ettiği aile kurumunda dine ait alan boşalmış görünmemektedir. Ailenin kuruluşunda ve belli aşamalarında dinî anlam, simge ve ritüeller değışerek de olsa belli bir geçerlilik düzeyinde sürmektedir. Ancak ailenin dinî sosyalizasyon görevi, eğitim ve kitle iletişim araçlarının artışıyla birlikte zayıflama eğilimindedir. Aile bir anlamda artık giderek dinî bilginin ilk ve devamlı kaynağı olmaktan çıkmaktadır. Eğitim düzeyinin artışı ailede dinî anlayış ve kabullerin sökülmesine değil, belki daha çok gelenekselci yorumundan yenilikçi ve değışime açık bir yorumuna geçiş olarak sonuçlanmaktadır (Akdoğan 2004: 240). Kasaba ve köylerde bile aile yapısının dinî yaşayış bakımından geleneksel ile modernin ya da modern kabul edilenin bir eklemelenmesi sayılabilecek karma anlayışların yanyana gittiği görülmektedir (Karaşahin 2007: 289).

Ailede dini hayatın değışimi konusundaki göstergelerden biri de, evlilikte amaç değışimi ya da evliliğin hangi gayeyle yapıldığı konusundaki zihniyet ve yaklaşım farklılaşmasında kendini gösterir. Dini kabullerin, kutsal bir temel kazandırdığı evlilik kurumu, başlangıçta belli bir amaca matuf olarak inşa edilmesinde de kendini farklılaştırır. Evlilik bu anlamda “Allah'ın emrine uymak, Peygamberin sünnetini ihya etmek, vatana millete hayırlı evlatlar yetiştirmek” gibi dini-geleneksel koda okunan hedeflerle meşrulaştırılır. Ancak modernleşme sürecinde evlilik, artık giderek daha çok dinî olmayan kavram ve idealler dışında tanımlanmakta, bu durum evliliğin tarz ve biçimini de etkilemiş görünmektedir. Küreselleşme ve kitle iletişim araçlarının etkisi, evlilikle ilgili modern değer, tutum ve davranışların yaygınlaşmasına yardımcı olmaktadır.

Türk ailesinde dinî hayat iç göçün yanı sıra dış göçte de önemli değişim sorunları yaşamıştır. Göçmenler açısından buldukları ülkede baş edilmesi gereken temel kaygı kaynaklarından birisi yabancı kabul edilen bir ortamda bütün fertleriyle birlikte aileyi korumak ve ayakta tutmak olmuştur. Göç sürecinin artışına bağlı olarak karma evlilikler, eşler arası huzursuzluklar, kadınların çalışması, çocukların eğitimi, parçalanmış aile, dinler arası diyalog gibi konular temel ailevi problemler olarak somutlaşmaktadır. Formel ve informal dinî grup ve cemaatleşmeler yurt dışında yaşayan Türk ailelerinin dinî sorunları konusunda referans kaynağı olarak işlevselleşmişlerdir (Altıntaş 2008: 238-245). Ancak yabancı bir kültürle karşılaşmanın sarsıcı etkilerine karşı donanımsız kültürel bakımdan zayıf Türk işçi ailelerinin yıkıcı sorun ve sonuçlarla karşılaşması, çocukların geleceği ve kimlik sorunları vb. gurbetçi aile tipolojisinin dinî hayatına ilişkin temel yansımalarıdır.

Diyanete sorulan fetvalar bağlamında yapılan bir araştırmada ise değişim sürecinde Türk ailesinde dinî hayata ilişkin sorunların başında kadının çalışma hayatında yer alması sorununun yer aldığı anlaşılmaktadır. Modern kent hayatı geniş aileyi çözerken, kadını da geleneksel aileden farklı olarak çalışma ve sosyal hayatına katılmaya zorlamaktadır. Ancak kadın çalışma hayatının aksine evinde geleneksel rol sistemini sürdürmekten, eşine, çocuklarına ve eşinin ailesine karşı değişmeyen geleneksel roller sisteminden dolayı sıkıntılar yaşamaktadır. Geleneksel aile yapılarında ise kadının aile içindeki statüsü çocuklarını evlendirdiği zaman yükselmekte, ailede kızların statüsünü yükseltmeye çalışılmakta, çalışma yerlerindeki cinsiyetler arası ilişkiler, çocukların bakımı, eşe ve eşin ailesine karşı görevler, sapma ve bozulma eğilimleri gibi hususlar ise bazı dinî kaygılara yol açmaktadır (Meriç 2005: 332-342).

Sonuç

Modernleşme geleneksel sosyokültürel hayatın temel unsurlarında köklü değişim ve sarsıntılara yol açan paradigmatik bir farklılaşmanın adıdır. Bilimsel, siyasal, kültürel ve teknolojik alanda meydana gelen değişimler birey ve toplum hayatının dinamiklerinde, algılama, zihniyet, tutum ve davranışlar sisteminde de bireyci, kurumsal, rasyonel ve seküler kodlara geçişi zorlamaktadır.

Geleneksel zihniyet, düşünce ve davranışlar sisteminin gerilemesi ve sekülerleşme, ekonomik değişim sürecinde ailedeki erkek egemen yapıyı kırmış, aile içi roller sisteminin de kadının gelişen yeni rolleriyle değişimini kolaylaştırmıştır. Sekülerleşme olgusuyla “din” toplumsal hayatın kurumsal yapısından öznel alana doğru çekilmiş, bu durum kültürel hayatta önemli etki ve yansımaları yol açmıştır. Dinin toplumsal etkiler alanındaki roller ve işlevler düzeni zayıflama yönünde değişirken, aile yapısındaki işlevlerinin aynı düzeyde gerilediği söylenemez. Aile, özneliğin, kültürel sosyalleşmenin sağlandığı bir sosyal birim olarak, dine referansın canlı bir şekilde sürdüğü ve buna gereksinimin duyulduğu bir boyuttur. Sonuçta modernleşme süreci ailenin roller ve ilişkiler sistemini değiştirirse de, ailenin yapısal bir unsur olarak dini boyutunun canlı kalmaya devam edeceği söylenebilir. Ancak bu dindarlığın geleneksel ailedeki gibi geleneksel roller sistemini ikame edici değil, belki de bireysel dindarlıkların gelişmesini teşvik edici bir nitelik değişimine uğradığı anlaşılmaktadır.

Modern Türk ailesinde dini hayat, ailenin kültürel bloklaşmaya göre ya bireysel yorumlarla bireyci dindarlıkların sürdüğü, ya da cemaatçi yeni kentsel kodların sürdürüldüğü, bazı durumlarda dindarlığın kültürel boyutu öne geçmiş ritüellerle sınırlı kaldığı bir boyuttur. Türk aile yapısı toplumsal yapının devamlılığı açısından değişim süreçlerinin sarsıcı etkilerine rağmen tarihi kültürel kodlarını sürdürebilen bir temele sahip görünmektedir. Kentleşme sürecinde kırsal geleneksel yapının değişerek de olsa kentlere

taşındığı, orada bazı destek aile tipleriyle geçmişten geleceğe uzanan dayanışmacı bir aile tipinin tampon mekanizma gibi işlevler kazandığı görülmektedir. Ancak değişimin bugün için gelinen daha geniş aşamasında özellikle kitle iletişim araçlarıyla dünyanın küçülmesine yol açan küreselleşme olgusu, tüm dünya kültürlerini öncelikle ailenin içinden başlayarak daha etkili bir şekilde dönüştürmektedir. Küresel etkileşim dinî anlayış, inanç ve pratikleri de köklü biçimde yeni yöneliş, yorum ve tavır almaları zorlarken, bu süreçte dinî yaşayışın odağını oluşturan aile yapıları daha önemli hale gelmektedir. Günümüz Türk ailesi bu yapısal ve kültürel dönüşümün yarattığı yeni sorunları ve gerilimleriyle daha önce hiç olmadığı kadar karşı karşıya bulunmaktadır.

NOTLAR

¹ Aile türleri ile ilgili bkz. Sayın 1990, 2-21.

KAYNAKLAR

- AKDOĞAN A. (2002): Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Geçişte Dinî Hayat, İstanbul, Rağbet Yayınları.
- AKDOĞAN A. (2004): Sosyal Değişme ve Din, İstanbul, Rağbet Yayınları.
- ALTINTAŞ İ. (2008): Dış Göç ve Din, İstanbul, Değerler Eğitimi Merkezi yayınları.
- ÇELİK C. (2002): Şehirleşme ve Din, Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları
- DOĞAN İ. (2001): Osmanlı Ailesi-Sosyolojik Bir Yaklaşım, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları.
- GİDDENS A. (1991): Sosyoloji, çev. H. Özel, C. Güzel, Ankara, Ayraç yayımları.
- GÖKA E. (2006): Türk Grup Davranışı, Ankara, Aşına Kitaplar.
- GÖLE N. (2008): İç İç Girişler: İslam ve Avrupa, çev. Ali Berktaş, İstanbul, Metis.
- KARAŞAHİN H. (2007): Bir Batı Anadolu Kasabasında Dinî Hayat-Gördes Örneği, Ankara, Birleşik Kitabevi.
- KEHRER G. (1998): “Din Sosyolojisi, çev. M.E.Köktaş, Din Sosyolojisi, der. Y.Aktay-M.E.Köktaş, Ankara, Vadi Yayınları, 17-118.
- KİRMAN. M. Ali (2005): Din ve Sekülerleşme, Adana, Karahan Kitabevi.
- MARSHALL G. (1999). Sosyoloji Sözlüğü, çev. O. Akinhay, D. Kömürçü, Ankara: Bilim Sanat Yayınları.
- MERİÇ N. (2005). Değişen Kentte Dinî Hayat, İstanbul: Kapı Yayınları.
- OZANKAYA Ö. (1991). Toplumbilim, 7. Baskı, İstanbul: Cem Yayınevi.
- ÖZKALP E. (2000): Sosyolojiye Giriş, 10. Baskı, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- SAYIN Ö. (1990): Aile Sosyolojisi-Ailenin Toplumdaki Yeri, İzmir, Ege Üniversitesi Basımevi.
- SHERKAT D. E./Christopher G. Ellison (2004). "Din Sosyolojisindeki Son Gelişmeler ve Gündemdeki Tartışmalar", çev. İ.Çapçioğlu, AÜİFD XLV (2004), sayı 1, s. 225-262.
- SUBAŞI N. (2007): “Toplumsal Değişme, Aile ve Yeni Risk Alanları”, Çağımızda Sosyal Değişme ve İslam, Ankara, TDV Yayınları, 511-523.
- TEZCAN M. (2000): Türk Ailesi Antropolojisi, Ankara, İmge Kitabevi.
- VERGİN N. (2000): “Toplumsal Değişme ve Türkiye’de Aile”, Aile Yazıları 2-Kültürel Değerler ve Sosyal Değişme, Ankara, Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yayınları, 309-320.